

ΠΡΟΕΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ

Τὸ δοκίμιο τοῦτο, γραμμένο ἀπὸ ἐρασιτέχνη στὸν συγκεκριμένο τομέα, ἀσφαλῶς δὲν φιλοδοξεῖ νὰ κομίσει κάτι καινούργιο στὴν ἔρευνα στὴν ὁποία διακρίνονται ἐδῶ καὶ δύο αἰῶνες γυναῖκες καὶ ἄνδρες πολὺ σοφώτεροι ἀπὸ ἐκεῖνον περὶ τὴν νεώτερη εὐρωπαϊκὴ ποίηση. Ἀπευθύνεται σὲ ἄλλους ἐρασιτέχνες, τῶν ὁποίων τὴν περιέργεια ἔχουν κατὰ καιροὺς κεντρίσει σποράδην μνεῖες λογοτεχνικῶν ἔργων, τόπων καὶ ἐποχῶν ποὺ δὲν περιλαμβάνονται στὴν ἐγκύκλιο παιδεία τὴν ὁποία παρέχει τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας σύστημα.

Τὸ ἐνδιαφέρον μου γιὰ τὴν ποίηση τῆς μεσαιωνικῆς Δύσεως ἀνάγεται στὰ ἐφηβικά μου χρόνια καὶ ὀφείλεται στὴν τότε ἀνακάλυψη ἐκ μέρους μου τῆς ποιήσεως τοῦ T. S. Eliot καὶ μέσφ αὐτοῦ τοῦ Ezra Pound. Il miglior fabbro, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Ἑλιοτ στὴν προμετωπίδα τοῦ *Waste Land*, μοῦ ἄνοιξε τὸν κόσμον τῶν τρουβαδούρων (στοὺς ὁποίους ἀφιέρωσε δύο ἐξαιρετικὰ δοκίμια)¹ καὶ γενικώτερα τῆς μεσαιωνικῆς ποιήσεως στὴν Δύση, ποὺ διατρέχει ὅλο τὸ ποιητικὸ του ἔργο. Δύο χρόνια ἀργότερα, οἱ πανεπιστημιακὲς σπουδές μου στὴν Γαλλία ὄχι μόνον μοῦ ἔδωσαν πρόσβαση σὲ βιβλιογραφία ποὺ μοῦ ἦταν ἀπόσιτη στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ κατέστησαν τὴν μελέτη τῶν ἀριστουργημάτων τῆς γαλλικῆς μεσαιωνικῆς λογοτεχνίας μέρος τῶν σπουδῶν μου στὸ πλαίσιο τοῦ πτυχίου Κλασσικῶν Σπουδῶν (Licence de Lettres Classiques). Ἔτυχε τὸ μυθιστόρημα τοῦ Τριστάνου καὶ τῆς Ἰζόλδης νὰ εἶναι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὸ πρόγραμμα, γεγονός ποὺ μοῦ ἐπεφύλαξε τὴν ἐκπληξη νὰ ἐντοπίσω κατὰ τύχην τὸ μοναδικὸ – καίτοι δυστυχῶς ἀποσπασματικὸ – ἑλληνόγλωσσο ἀρχαῖστικὸ γλωσσικὰ, ἔμμετρο μυθιστόρημα τοῦ κύκλου τῆς Στρογγυλῆς Τραπέζης, ὅπου παρελαύνουν μεταξὺ ἄλλων ὁ Οὔτερος Παντρέγορος, ὁ ρῆξ Ἀρτουῆζος, ἡ Ντζενέβρα, ὁ Λανσελῶτος, ἡ Μοργαῖνη, ὁ Γαλαιῶτος, καὶ ἰδίως ὁ ρῆξ τῆς Κορναλίας Μᾶρκος καὶ ὁ ἀγαπημένος ἀνεπιός του Τριστᾶνος². Ἡ ἀνακάλυψη

---

1. «Troubadours – their sort and conditions» καὶ «Arnaud Daniel», στὸν τόμο *Literary Essays of Ezra Pound* (Λονδῖνο 1960) σσ. 94-108 καὶ 109-148 ἀντίστοιχα.

2. Πρβλ. P. Breillat, «La Table Ronde en Orient. Le poème grec du Vieux Chevalier», *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome* 55 (1938) σσ. 308-340 (καὶ <https://>

αὐτὴ μοῦ ἔκαμε τέτοια ἐντύπωση, ὥστε, περισσότερο ἀπὸ σαράντα χρόνια ἀργότερα, ἀναζήτησα τὸ κείμενο καὶ μπόρεσα νὰ τὸ ἀποκτήσω ἐκ νέου χάρις στὴν βοήθεια τοῦ συναδέλφου μου Παναγιώτη Ἀγαπητοῦ. Αὐτὸ τὸ κείμενο στάθηκε ἀφορμὴ νὰ ἀναθέσω στὸν Δημήτρη Δωρίδη, πλασματικὸ κεντρικὸ ἥρωα κυπριακῆς τριλογίας μου, τὴν συγγραφὴ μονογραφίας ὑπὸ τὸν τίτλο *Le Tristan du monastère des Cathares ou la synthèse franco-grecque dans le royaume de Chypre*, ὅπου συμπεριλαμβάνεται καὶ ἀπόσπασμα ἑνδεκα δεκαπεντασυλλάβων στίχων ἑλληνικῆς διασκευῆς ἐπεισοδίου τοῦ κύκλου τοῦ *Τριστάνου καὶ τῆς Ἰζόλδης*³.

Στὰ πρῶτα τῆς βήματα ἢ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ ποίηση⁴ ἐκφράσθηκε σὲ γλῶσσες καὶ διαλέκτους σπάνια οἰκειῆς στὸν μέσο καλλιεργημένο Ἑλληνα ἀναγνώστη: ἀρχαιότερες ἢ καὶ διαλεκτικὲς μορφὲς τῆς ἑλληνικῆς, ἀρχαῖα γαλλικὰ τοῦ *Borrah* (*langue d'oïl*) ἢ τοῦ *Νότου* (*langue d'oc*), καταλανικά, ἰσπανικά (καστιλιανικά), ἰταλικά (ποικίλων διαλέκτων), καὶ σὲ διάφορες γλῶσσες καὶ διαλέκτους τῆς γερμανικῆς γλωσσικῆς οἰκογένειας. Ἡ πρόσβαση σὲ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς ἀνοίγει καὶ ἀπὸ «ἓναν καινούργιο κόσμον μέγα», πού ἐνίστε δὲν εἶχαμε κἂν ὑποψιασθεῖ. Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ κόσμους ἐρμητικὰ κλειστοῦς, ἀφοῦ κάθε γλῶσσα, κάθε φάση κάθε γλώσσας, προσέφερε γέφυρες διαγλωσσικῆς ἐπικοινωνίας. Οἱ γέφυρες αὐτὲς εἶναι πρόδηλες στὶς λογοτεχνίες τῶν νεολατινικῶν γλωσσῶν κατὰ τοὺς λεγόμενους Μέσους Χρόνους⁵, οἱ ὁποῖες θὰ ἀποτελέσουν τὸ κύριο ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ δοκιμίου, ἐπειδὴ ὑπῆρξαν οἱ κατ' ἐξοχὴν φορεῖς τῶν ποιητικῶν νεωτερισμῶν πού σὲ μεγάλο βαθμὸ μετέφρασαν ἢ μιμήθηκαν οἱ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς λογοτεχνίες, ἀπὸ τὸν ἑλληνόγλωσσο κόσμον μέχρι τὶς σκανδιναυικὲς χῶρες καὶ ἀπὸ τὶς Βρετανικὲς νήσους μέχρι τὸν Καύκασο καὶ τὰ Οὐράλια.

www.persee.fr/doc/mefr_0223-4874_1938_num_55_1_7290). Βλ., ἐπίσης, Γ. Κεχαγιόγλου, Λ. Παπαλεοντίου (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς νεότερης Κυπριακῆς Λογοτεχνίας* (Λευκωσία '2010) σσ. 67-70 (ὅπου καὶ ἐπανεκδοση ἀποσπασμάτων), 202 [στὸ ἐξῆς: Κεχαγιόγλου, *Κυπριακὴ Λογοτεχνία*].

3. Μ. Β. Χατζόπουλος, *Νόστου Πάθη* (Ἀθήνα 2011) σσ. 237-238.

4. Στὸ δοκίμιον αὐτὸ δὲν ἐπιχειρεῖται πραγμάτευση ἀνάλογων κειμένων ἄλλων εὐρωπαϊκῶν γλωσσικῶν ομάδων, π.χ. τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης (ὅπως τῶν φιννοουγγρικῶν, σλαβικῶν κλπ.) ἢ τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑγγὺς Ανατολῆς (ὅπως τῶν καυκασιανῶν, τῆς γεωργιανῆς, τῆς ἄρμενικῆς κλπ.), ὅσο κι ἂν διαθέτουν ἐπίσης ὁμοειδεῖς ἐν μέρει μεσαιωνικὲς γραμματειακὲς παραδόσεις.

5. Πρβλ. στὸ Παράρτημα Β' τοῦ παρόντος βιβλίου τὸ πεντάγλωσσο ποίημα τοῦ Raimbaut de Vaqueiras σὲ *langue d'oc*, ἰταλικά, *langue d'oïl*, γασκωνικά καὶ γαλικανά (διάλεκτο τῆς βορειοδυτικῆς Ἰβηρικῆς χερσονήσου).

Ἡ σχετική μὲ τὸ εὐρύτατο θέμα τοῦ παρόντος δοκιμίου βιβλιογραφία εἶναι τεράστια⁶. Δὲν θὰ εἶχε νόημα νὰ δοκιμάσω νὰ τὴν παραθέσω ἢ νὰ παραπέμπω συστηματικὰ σ' αὐτήν. Στὴν Εἰσαγωγή, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ μία σύντομη ὑπενθύμιση τοῦ θεσμικοῦ καὶ γλωσσικοῦ πλαισίου τῶν χωρῶν μέσα στὶς ὁποῖες ἀνεφάνη ἢ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ ποίηση, οἱ παραπομπὲς στὴν βιβλιογραφία περιορίζονται στὸ ἐλάχιστο. Στὰ τέσσερα ἐπόμενα κυρίως μέρη οἱ παραπομπὲς σὲ βιβλιογραφία ἔχουν ἰδίως τὴν ἀποστολὴ νὰ ἀποδώσουν στοὺς δικαιοῦχους τὴν πατρότητα συγκεκριμένων ἀπόψεων, κρίσεων καὶ ἰδεῶν. Κατὰ τὰ ἄλλα ἔχω τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀναφέρω ὅτι πολλὰς ὀφείλω χάριτες στὸ διαδίκτυο, ὄχι τόσο γιὰ τὰ ἄρθρα καθ' αὐτὰ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὰ θέματα ποὺ θίγει τὸ παρὸν βιβλίο, ἀλλὰ λόγῳ τῆς βιβλιογραφικῆς ἀφετηρίας ποὺ προσφέρουν γιὰ ἀναδρομὴ σὲ πρωτογενῆ τεκμήρια. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐδῶ δὲν γίνεται ἀπόπειρα φιλολογικῆς προσεγγίσεως τῶν παρατιθεμένων πρωτότυπων κειμένων, ἀλλὰ μνημονεύονται μόνον οἱ πιὸ προσιτὲς ἐκδόσεις πρὸς διευκόλυνση ὧσων θὰ ἠθελαν νὰ ἀνατρέξουν σ' αὐτές.

Πανθομολογεῖται ὅτι ἡ ποίηση δὲν μεταφράζεται. Ἀκόμη δυσκολώτερα ἀποδίδεται σὲ ἄλλη γλῶσσα ἢ αἴσθησις ἑνὸς τραγουδιοῦ ἢ μιᾶς ἔρρυθμης μονωδίας ποὺ ψάλλεται τῇ συνοδείᾳ ὀργάνου, ἂν ἀγνοεῖται ὁ σκοπός, ἢ μελωδία τους. Οἱ φθόγγοι, ὁ ρυθμός, ἡ πρόσληψη τοῦ κόσμου, οἱ κοινωνικὲς συμβάσεις, οἱ συνειρμοὶ εἶναι διαφορετικοὶ σὲ κάθε γλῶσσα, ἄλλωστε ἀκόμη καὶ ἐντὸς κάθε γλώσσας ποικίλλουν κατὰ τόπους, κοινωνικὰ στρώματα καὶ ἐποχές. Οἱ μεταφράσεις εὐρωπαϊκῶν μεσαιωνικῶν ποιημάτων στὰ σύγχρονά μας ἑλληνικὰ παρουσιάζουν μία ἐπὶ πλέον δυσκολία. Ὁ σύγχρονος ἑλληνικὸς ποιητικὸς λόγος προέκυψε κυρίως ἀπὸ τὴν προσπάθεια μιᾶς σειρᾶς ποιητῶν – μὲ πρώτους ἴσως (ἂν ἐξαιρέσομε τοὺς συγγραφεῖς τῆς Κρητικῆς Ἀναγεννήσεως) τοὺς Χριστόπουλο, Βηλαρᾶ καὶ Σολωμό – νὰ ἐκφραστοῦν σὲ δημοδέστερη γλῶσσα καί, συχνά, στὴν γλῶσσα καὶ στὸ ὄφος τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Ἡ Δυτικὴ ὁμως ποίηση τοῦ Μεσαίωνα εἶναι, κυρίως, ἔργο ἐγγραμμάτων (μὲ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς) λογίων ποὺ ἀπευθύνονται, κατ' ἀρχὴν, ὄχι σὲ (παλ)λαϊκὸ, ἀλλὰ σὲ αὐλικὸ ἀκροατήριον μικρῶν καὶ μεγάλων ἀριστοκρατῶν ἐξοικειωμένων μὲ τὸ λεξιλόγιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἢ διοικητικῆς λατινικῆς, τοὺς ὁποίους δὲν ἐνοχλοῦν τὰ λόγια δάνεια ἀπὸ αὐτήν. Παράλληλα, ἡ χρῆσις, π.χ. τοῦ δευτέρου πληθυντικοῦ (καὶ ἀργότερα τοῦ τρίτου ἐνικοῦ) προσώπου «τῆς εὐγενείας» στὶς μεσαιωνικὲς καὶ νεώτερες ρωμανικὲς γλῶσσες καὶ διαλέκτους σὲ θέσις δευτέρου προσώπου τοῦ

---

6. Στὸ παρὸν δοκίμιο δὲν συζητεῖται ἡ πλουσιώτατη θρησκευτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ (ὕμνογραφικὴ) ποίηση στὴν λόγια ἑλληνικὴ ἢ στὴν λατινικὴ.

ένικοῦ διαφοροποιεῖ τις γλῶσσες αὐτὲς ἀπὸ τὴν ἑλληνική, ἡ ὁποία μέχρι πρό-
 σφατα ἀγνοοῦσε σχεδὸν ἐντελῶς τὴν χρῆση αὐτήν, ἂν ἐξαιρεθοῦν μερικά πα-
 ραδείγματα στὴν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὰ ἐνετικά κτλ. λόγια ἢ καὶ δημῶδη γλῶσσα
 τῶν Ἑπτανήσων καὶ ἄλλων, νησιωτικῶν ἰδίως, δυτικοκρατούμενων περιοχῶν,
 καθὼς καὶ στὴν φαναριώτικη ἔθιμοτυπικὴ γλῶσσα τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ΄ καὶ τῶν
 ἀρχῶν τοῦ ΙΘ΄ αἰ. Ὁ σημερινὸς μεταφραστὴς θὰ σεβασθεῖ ἢ θὰ παρακάμψει τὴν
 διάκριση μεταξὺ τοῦ δευτέρου ἐνικοῦ καὶ τοῦ δευτέρου πληθυντικοῦ προσώ-
 που «τῆς εὐγενείας»; Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις θὰ ἔχει προδώσει τὶς ἀποχρώ-
 σεις τοῦ κειμένου ποὺ μεταφράζει. Ἐπίσης: Πῶς θὰ ἀποδώσει ὁ μεταφραστὴς
 κάποιους τεχνικοὺς ὅρους (ἰδίως τοῦ ὀπλισμοῦ) τῆς ἐποχῆς, π.χ. τὸ ἰσπανικὸ
 escudo; Μὲ τὸ ἀρχαῖο καὶ σύγχρονο ἑλληνικὸ «ἀσπίς»/«ἀσπίδα» ἢ μὲ τὸν ἀντί-
 στοιχο ἑλληνικὸ ὄρο τῆς ἐποχῆς «σκουτάρι»⁷; Θὰ ὑπογραμμίσει τὴν ἐγγύτητα ἢ
 τὴν ἀπόσταση τοῦ σύγχρονου ἀναγνώστη ἀπὸ τὸ κείμενο καὶ τὴν ἐποχὴ του; Θὰ
 ἀπαρνηθεῖ τὸ «χρῶμα» τῆς ἐποχῆς γιὰ νὰ καταστήσει εὐληπτὴ τὴν μετάφραση
 ἢ θὰ θυσιάσει τὴν κατανόηση γιὰ νὰ περισώσει τὸ «χρῶμα»; Καὶ τὸ κυριώτερο:
 Θὰ ἀποτολμήσει ἔμμετρη, δηλαδὴ «λογοτεχνική», μετάφραση ἢ θὰ περιορισθεῖ
 στὸν πεζὸ λόγο μιᾶς «φιλολογικῆς» μεταφράσεως; Ἀκολούθησα μία μέση ὁδὸ:
 Στὰ συνήθως σύντομα παραθέματα ἐντὸς τῶν σχολίων μου ἐπικεντρώθηκα στὸ
 νόημα τῶν λέξεων καὶ τῶν φράσεων χωρὶς καμμία λογοτεχνικὴ φιλοδοξία. Στὶς
 μεταφράσεις κατὰ στίχους ὀλόκληρων ποιημάτων ἢ ἐκτενῶν ἀποσπασμάτων
 ἐπικῶν ἀσμάτων καὶ λυρικῶν τραγουδιῶν προσπάθησα, στὶς «φιλολογικῆς»
 κατὰ τὰ ἄλλα μεταφράσεις μου, νὰ διατηρήσω κάτι ἀπὸ τὸ «χρῶμα» καὶ τὸν
 ρυθμὸ τῶν πρωτοτύπων. Δὲν ἔκαμα ἀνάλογες προσπάθειες στὶς μυθιστορίες,
 στὶς ὁποῖες τὸ μέτρο δὲν ἔχει τὴν ἴδια σημασία. Ἐπειδὴ ὁμως δὲν ἔχω ψευδαι-
 σθήσεις γιὰ τὶς ποιητικῆς μου ἐπιδόσεις, ὅποτε μοῦ φάνηκε ὅτι οἱ μεταφράσεις
 ποιημάτων τῶν τρουβαδούρων ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Σπ. Σκιαδαρέσης ἦσαν
 ἐπιτυχεστέρες – ἂν καὶ λιγώτερο πιστὲς πρὸς τὸ πρωτότυπο – ἀπὸ αὐτὲς ποὺ
 εἶχα ἀποπειραθεῖ ἐγώ, τὶς δανείστηκα μὲ εὐγνωμοσύνη αὐτολεξεί⁸.

7. Σύμφωνα μὲ τὸ *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημῶδου γραμματείας 1100-1669* τοῦ Ἐμμ. Κριαρᾶ, ἡ λέξη σκουδο(ν), ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ νομίσματος, εἰσάγεται γιὰ πρῶτη φορὰ στὰ ἑλληνικὰ μόλις στὰ μέσα τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνα, ἐνῶ τὰ σκουτάρι(ον), σκουταροκόνταρον, σκουταρᾶτος κλπ. εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔπους τοῦ *Διγενῆ Ἀκρίτη*, τοῦ ἀφηγηματικοῦ *Χρονικοῦ τοῦ Μορέως* καὶ τῆς μυθιστορικῆς «Ἀχιλλίδος».

8. Βλ., π.χ., Σπ. Σκιαδαρέσης, *Τρουβαδοῦροι: οἱ προβηγκιανοὶ ποιητὲς καὶ τραγουδιστὲς τοῦ Μεσαίωνα. Εἰσαγωγή, ἔμμετρη μετάφραση καὶ σχόλια* (Ἀθήνα 1982). Δυστυχῶς, ὅταν ἀνακάλυ-
 ψα τὸ πρωτοποριακὸ καὶ πολὺ ἀξιόλογο αὐτὸ σύγγραμμα χάρις στὸν ἀγαπητὸ μου φίλο Θάνο Βερέμη, ἡ συγγραφή τῆς ἀνὰ χεῖρας μελέτης ἦταν ἤδη σὲ προχωρημένο στάδιο.

Τέτοια και άλλα προβλήματα αντιμετωπίζει ο μεταφραστής σε κάθε βήμα του και οι λύσεις – συχνά συμβιβαστικές και ενίοτε ασυνεπείς – πού θα υιοθετήσει θα ένοχλήσουν μάλλον παρά θα ικανοποιήσουν. Παρ' όλους αυτούς τούς σκοπέλους τολμῶ – αλλά χωρίς ψευδαισθήσεις – να υποβάλω τὸ παρὸν δοκίμιο στὸ κοινό, ὄχι προσβλέποντας σὲ ἐπαίνους, ἀλλὰ μὲ τὴν προσδοκία ὅτι οἱ ἀναγνώστες θὰ δοκιμάσουν κάποια γεύση ἑνὸς κόσμου μακρινοῦ, ὁ ὁποῖος ὥστόσο καθόρισε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀκόμη καὶ σήμερα κάποιοι ἀπὸ ἐμᾶς ἐρωτεύονται⁹.

---

9. Στὴν δική του προκλητικὴ καὶ μὴ πολιτικὰ ὀρθὴ προειδοποίηση πρὸς τοὺς ἀναγνώστες τοῦ θεμελιώδους ἔργου του *L'amour et l'Occident* (1938) ὁ Denis de Rougemont ἔγραφε: «Οἱ εἰδικοί θὰ μὲ συγχωρήσουν ἄραγε γιὰ τὸ ὅτι ἀποπειράθηκα νὰ γράψω μία σύνθεση πού ὅλη ἡ διαπαιδαγώγησή τους καταδικάζει; Ἐλλείπει μιᾶς καθολικῆς γνώσεως, πού θὰ ἀπαιτοῦσε πολλές ζωὲς γιὰ νὰ ἀποκτηθεῖ, περιορίστηκα νὰ ἀναζητήσω ἐδῶ καὶ ἐκεῖ εὐστοχες ἐπιβεβαιώσεις σὲ μερικὲς ἀπόψεις βασισμένες σὲ διαισθήσεις. Ἡῦρα ἄλλωστε περισσότερες ἀπὸ ὅσες χρειαζόνταν καὶ δὲν παρουσίασα παρά μία σύνοψη τῶν ἐρευνῶν μου. Ὁ συμβιβασμὸς αὐτὸς μὲ ἐκθέτει σ' ἕναν διπλὸ κίνδυνο. Θὰ εἶχα ἴσως πείσει μερικὲς ἀναγνώστριες, ἂν δὲν ἐξέθετα ἀποδείξεις. Καὶ θὰ εἶχα ἀποσπάσει τὴν ἐκτίμηση εἰδικῶν, ἂν δὲν εἶχα συναγάγει συμπεράσματα ἀπὸ τὶς μελέτες τους.» Ἐγὼ θὰ τολμοῦσα νὰ προσθέσω τὴν αἰδήμονα ὁμολογία τοῦ H. Daveson (*Troubadours*, σ. 147): «Peut-être ne peut-on bien comprendre les troubadours que si on les a découverts et aimés quand on avait seize ans...»